

قراردادهای وجه التزام و تشدید مسئولیت در مسئولیت قهری در حقوق ایران و مصر
حمیده ره انجام^۱ - دکتر سید حسین صفایی^۲
تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۱۶ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۱۷

چکیده:

قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده، قراردادهای تعیین وجه التزام و قراردادهای تشدید مسئولیت قهری را می توان به عنوان قراردادهای موثر بر میزان مسئولیت خارج از قرارداد شناسایی کرد. در حقوق ایران از میان قراردادهای راجع به مسئولیت قهری که پیش از وقوع خسارت منعقد می شوند، صحت قراردادهای تعیین وجه التزام و قراردادهای مشدده، چندان محل اختلاف نیست؛ ولی در عین حال لازم است با دلایل صحت این توافقات، انواع و قابلیت تعدیل آنها آشنا شویم. ممکن است عامل احتمالی زیان و زیان دیده احتمالی، پیش از وقوع ضرر مبلغ مقطوعی را برای جبران خسارت تعیین نمایند. تشدید مسئولیت قهری احتمالی آتی نیز به اشکال مختلفی قابل تصور است. در مقاله حاضر علاوه بر حقوق ایران، به بررسی این دو قسم قرارداد در حقوق مصر خواهیم پرداخت.

واژگان کلیدی: مسئولیت قهری، وجه التزام، تشدید مسئولیت، تقصیر عمدی و سنگین

^۱ - دانش آموخته دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

hamide_rahamjam@yahoo.com

^۲ - استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران،
(نویسنده مسئول)

hsafaii@ut.ac.ir

مقدمه:

در نظام حقوقی ایران علی‌رغم آنکه در زمینه قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت خارج از قرارداد که پیش از وقوع ضرر منعقد می‌شوند، اختلاف نظر وجود دارد، صحت قراردادهای تعیین وجه التزام و قراردادهای تشدید مسئولیت قهری پذیرفته شده است. (قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت قهری، از نظر برخی اندیشمندان، صحیح و از نظر برخی باطل هستند. قائلین به صحت این قراردادها به ماده ۱۰ قانون مدنی استناد نموده و در ضمن استدلال می‌کنند، همان طور که زیان دیده پس از وقوع ضرر می‌تواند از حق خود صرف نظر کند، پیش از وقوع خسارت نیز از چنین حقی برخوردار است. از سوی دیگر قائلین به بطلان این توافقات، آنها را غرری دانسته و مخالف نظم عمومی تلقی می‌کنند. البته اسقاط مالم یوجب بودن نیز، از دلایل بطلان این قراردادها محسوب می‌شود). البته ممکن است گفته شود، امکان تحقق قراردادهای راجع به مسئولیت قهری پیش از وقوع خسارت وجود ندارد، چرا که زیان دیده و عامل زیان تا پیش از وقوع ضرر، یکدیگر را نمی‌شناسند. در پاسخ باید گفت در حوزه مسئولیت خارج از قرارداد، در بسیاری از اوقات به دلیل وجود یک موقعیت عملی، انسان محتاط می‌تواند زیان و زیان دیده احتمالی آینده را پیش بینی کند. لذا امکان تصور قراردادهای راجع به مسئولیت قهری، از جمله قرارداد تعیین وجه التزام و تشدید مسئولیت پیش از تحقق ضرر وجود دارد. توضیح آنکه ممکن است طرفین پیش از وقوع ضرر درباره میزان خسارت به صورت مقطوع با یکدیگر توافق نمایند. در مقاله حاضر لازم است با مفهوم، دلایل صحت و قابلیت تعدیل وجه التزام تعیین شده در حوزه مسئولیت قهری آشنا شده و نهایتاً اعتبار یا عدم اعتبار این قرارداد را در صورت وقوع تقصیر عمدی یا سنگین و ورود خسارت به اشخاص بررسی کنیم. در قسمت دوم مقاله، قراردادهای تشدید مسئولیت قهری را مورد توجه قرار داده و بدین منظور، مفهوم، انواع و قابلیت تعدیل آنها را مطرح خواهیم کرد. در ضمن علاوه بر مطالعه حقوق ایران، به بررسی مساله در حقوق مصر پرداخته و شباهت‌ها و تفاوت‌های دو نظام حقوقی را ذکر خواهیم کرد. پس از طرح مطالب مربوط به وجه التزام و قراردادهای مشدده، دو اثر مهم این قراردادها را مطالعه خواهیم نمود.

۱- وجه التزام

در قراردادهای معمولاً برای تضمین تعهدات متعاقدين، به صورت شرط در ضمن عقد، مبلغی تعیین می‌شود تا در صورت تخلف هر کدام از آنان، به عنوان خسارت به طرف مقابل پرداخت شود. این مبلغ را اصطلاحاً «وجه التزام» می‌نامند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱: ۳۷۸۴)

وجه التزام عمدتاً در مسئولیت قراردادی مطرح می‌شود: اصل اعتبار و صحت وجه التزام از ماده ۲۳۰ قانون مدنی که ذیل «خسارات حاصله از عدم اجرای تعهدات» آمده است، استنباط می‌گردد. در عین حال امکان تحقق قراردادهای تعیین وجه التزام در حوزه مسئولیت قهری نیز وجود دارد، زیرا با پذیرش وحدت بنیادین مسئولیت قراردادی و مسئولیت خارج از قرارداد، می‌توان گفت اصولاً تفاوتی میان احکام و آثار این دو نوع مسئولیت وجود ندارد. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۹۲)

۱-۱- مفهوم وجه التزام

وجه التزام و به تعبیر دیگر شرط کیفری، توافقی است که به موجب آن طرفین میزان خسارتی را که در صورت عدم اجرای قرارداد یا ایجاد ضرر باید پرداخته شود، از پیش معین می‌سازند. در مسئولیت‌های غیرقراردادی به ندرت از اینگونه شروط دیده می‌شود و به عقیده برخی حقوقدانان، مبلغ تعیین شده را وجه التزام نمی‌نامند و اصطلاح «شرط کیفری» در این حوزه مناسب‌تر است. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۲۸) یکی از نمونه‌های قراردادهای متضمن وجه التزام در حوزه مسئولیت خارج از قرارداد، پیمانی است که صاحب کارخانه‌ای با باغداران اطراف خود منعقد می‌کند و به موجب آن مقرر می‌شود، هرگاه در اثر آلوده شدن هوا به درختان آنان آسیبی برسد، صاحب کارخانه مبلغ مقطوعی را برای جبران خسارت پرداخت کند. (همان)

در مسئولیت قراردادی، توافق درباره میزان خسارت به صورت مقطوع، با دو هدف انجام می‌شود: اولاً، زیان دیده از اثبات ضرر و ارزیابی آن معاف می‌گردد؛ ثانیاً، تعیین وجه التزام، تضمین اجرای تعهدات خواهد بود. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۳) برخی اهداف فوق در حوزه مسئولیت خارج از قرارداد نیز می‌توانند مورد توجه قرار گیرند: با تعیین وجه التزام، لازم نیست زیان دیده، میزان ضرر را ارزیابی کند، چرا که این مبلغ، پیشاپیش تعیین شده است. به علاوه

بدینوسیله عامل احتمالی زیان، رفتاری متعارف در پیش گرفته و از ورود خسارت، جلوگیری می‌کند. اما اثبات ورود ضرر به عهده زیان دیده باقی می‌ماند. بنابراین باید ارکان مسئولیت قهری یعنی فعل زیان‌بار، ورود ضرر و رابطه سببیت اثبات شود، ولی ارزیابی میزان ضرر لازم نیست. اگرچه وجه التزام هم در حوزه مسئولیت قراردادی و هم مسئولیت قهری قابل تصور است، باید اذعان کرد که در قراردادهای وجه التزام، بیشتر جنبه تضمینی دارد^۱ و در مسئولیت قهری، چهره جبران‌کننده و حمایتی^۲ (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۲۹) البته پذیرش این امر که وجه التزام تعیین شده در حوزه مسئولیت خارج از قرارداد سبب داشتن رفتار متعارف و جلوگیری از وقوع ضرر می‌شود، شناسایی چهره تضمینی در کنار چهره حمایتی و جبران‌کننده را توجیه می‌کند.

علی‌رغم توضیحات فوق، ممکن است وجه التزام با قرارداد تحدید مسئولیت مشتبه شود. در تفاوت دو نهاد یاد شده باید گفت چنانچه خسارت وارده کمتر از میزان وجه التزام باشد، قاضی به همان مبلغ وجه التزام برای جبران خسارت حکم می‌دهد. ولی قرارداد تحدید مسئولیت، حداکثر میزان خسارت قابل مطالبه را تعیین می‌کند و لذا در صورتی که خسارت وارده، کمتر از مقدار تعیین شده توسط طرفین باشد، به میزان ضرر واقعی حکم داده می‌شود، نه دقیقاً به مبلغ مورد توافق به عنوان سقف خسارت. (کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۴-۳۵۱) اگر مشخص نباشد مبلغ تعیین شده سقف مسئولیت را تعیین کرده یا وجه التزام محسوب می‌شود، باید قرارداد را تفسیر کنیم. اصل آن است که اگر طلبکار ابتکار درج شرط در قرارداد را بدست گرفته باشد، شرط وجه التزام است و اگر مدیون شرط را انشاء کرده باشد، شرط تحدید مسئولیت است. (ایزانلو، ۱۳۹۳: ۷۰)

در حقوق مصر وجه التزام یا شرط جزایی^۳ توافقی است که طرفین به موجب آن، مقدار خسارتی را که متعهدله (داین) در صورت عدم انجام تعهد توسط مدیون یا تأخیر در اجرا مستحق آن خواهد بود، پیشاپیش تعیین می‌کنند. توافق مزبور «شرط جزایی» نامیده می‌شود،

^۱ - Penalties

^۲ - Liquidated Damages

^۳ - التعویض الاتفاقی

چون معمولاً به صورت شرط در ضمن عقد آورده می‌شود. ولی امکان دارد توافق به صورت شرط ضمن عقد نیاید، بلکه قرارداد بعدی آن را ایجاد کند. در این صورت توافق باید مقدم بر واقعه عهدشکنی محقق شود، چرا که اگر تحقق آن بعد از عهدشکنی باشد، «صلح» محسوب می‌شود نه شرط جزایی. (ابراهیم سعد و قاسم، ۲۰۱۰: ۷)

ماده ۲۲۳ قانون مدنی مصر^۱، شرط جزایی را مورد توجه قرار داده است. این شرط، استقلال ذاتی ندارد؛ بلکه تابع التزام اصلی است، خواه منشاء التزام اخیر، عقد باشد یا یکی دیگر از منابع تعهد. (انور سلطان، ۱۹۷۴: ۷۶) هدف اصلی از شرط جزایی آن است که مقدار خسارت، پیشاپیش تعیین شود و طرفین از دخالت قاضی و کارشناس برای تعیین میزان خسارتی که دائن، مستحق آن است جلوگیری کنند. (همان: ۷۳)

بنابراین در نظام حقوقی ایران و مصر، بحث وجه التزام در مسئولیت قهری مطرح شده، هر چند آنچه مورد توجه قانونگذار بوده، وجه التزام مربوط به مسئولیت قراردادی است. حال لازم است با مبانی صحت این قراردادها آشنا شویم.

۱-۲- اعتبار اصولی قراردادهای تعیین وجه التزام

تعیین پیشاپیش وجه التزام به عنوان یکی از استثنایهای قراردادی بر اصل جبران کامل خسارت، شناخته شده است. صحت این قراردادها با دو مقدمه قابل اثبات است: اولاً، اعتبار و صحت این توافقات در حوزه مسئولیت قراردادی از ماده ۲۳۰ قانون مدنی قابل استنباط است. این ماده مقرر می‌دارد: «اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت تأدیه نماید، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه ملزم شده است، محکوم کند.»

ثانیاً، میان مسئولیت قراردادی و قهری، وحدت بنیادین وجود دارد، لذا اصولاً تفاوتی میان احکام و آثار این دو نوع مسئولیت مطرح نیست. پس باید گفت قراردادهای تعیین وجه التزام در حوزه مسئولیت قهری هم نافذ و معتبرند. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۳)

^۱ «يجوز للمتعاقدین ان یحددا مقدما قیمة التعویض بالنص علیها فی العقد او فی اتفاق لاحق...»

علی‌رغم استدلال فوق برای بررسی اعتبار یا عدم اعتبار قرارداد تعیین وجه التزام در حوزه مسئولیت قهری می‌توان بین دو فرض قائل به تفکیک شد: فرض اول آنکه، مبلغ وجه التزام کمتر از میزان خسارت وارده است. در این صورت قرارداد تعیین وجه التزام در حکم قراردادهای ساقط کننده و محدودکننده مسئولیت قهری است و ادله بطلان قراردادهای اخیر، بی اعتباری وجه التزام را ثابت می‌کند. حتی اگر قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت را به طور مطلق باطل ندانیم، چنانچه وجه التزام کمتر از خسارت وارده باشد، در صورت ورود خسارت به واسطه تقصیر عمدی و سنگین و همچنین در مورد خسارت وارد به اشخاص شامل ضررهای بدنی، لطمه به آزادی فردی و خسارت وارد بر حیثیت و آبرو نافذ نیست و به دلیل تعارض با نظم عمومی باطل محسوب می‌شود. (همان: ۲۶۴) توضیح آنکه در حقوق ایران در زمینه صحت یا بطلان قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت قهری که پیش از وقوع خسارت منعقد می‌شوند، اتفاق نظر وجود ندارد. عده‌ای با استناد به اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی این قراردادها را صحیح می‌دانند. (قاسم زاده، ۱۳۹۰: ۷۲۱) (ایزنلو و پاک طینت، ۱۳۹۱: ۱۳۹۱۷۲) در حقوق اسلام نیز امروزه نظریه «اعتبار عقود بی نام و نو پیدا» و «آزادی افراد در انعقاد عقود و قراردادهای عقلایی، ماورای چارچوب عقود سنتی» پذیرفته شده است. (محقق داماد و دیگران، ۱۳۷۹: ۲۳۱) به علاوه استدلال شده همانطور که زیان دیده پس از وقوع خسارت می‌تواند حقوق خود را ساقط نماید، پیش از وقوع خسارت، چنین اختیاری دارد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۳۰)

عده‌ای دیگر معتقدند شرط تاثیر اراده آن است که شارع، متعلق اراده را ردع نکرده باشد. به عبارت دیگر قصد هنگامی می‌تواند واجد اثر باشد که ممنوعیتی برای ایجاد آثار آن موجود نباشد. (احمدی، ۱۳۷۷: ۱۲) این در حالی است که در خصوص قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت قهری که پیش از وقوع ضرر منعقد می‌شوند، با موانعی همچون غرری بودن، مخالفت با نظم عمومی و اسقاط مالم یُجب بودن، مواجه هستیم. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۳)

فرض دوم آنکه مبلغ وجه التزام برابر با خسارت وارده یا بیشتر از آن باشد. در این فرض، قرارداد تعیین وجه التزام نافذ و معتبر است. در صورتی که مبلغ وجه التزام برابر با خسارت

وارده باشد، در واقع خسارت وارده پیشاپیش و به صورت دقیق تعیین شده و به تعبیر دیگر طرفین پیش از وقوع خسارت، حکم دادرس در مورد میزان خسارت را احراز و اعلام نموده‌اند. چنانچه مبلغ تعیین شده بیش از خسارت وارده باشد، قرارداد تعیین وجه التزام در حکم قراردادهای مشدده و تابع حکم (صحت) آنهاست. (همان) اشکال این نظر آن است که تا زمان تحقق ضرر، صحت یا بطلان قرارداد قابل تعیین نیست. در واقع تشخیص نفوذ یا عدم نفوذ قرارداد، فرع بر وقوع ضرر و ارزیابی آن خواهد بود. لذا با قراردادی مواجه خواهیم بود که فعلاً نمی‌توان در مورد صحت یا بطلان آن اظهار نظر نمود. با توجه به این ایراد شایسته است با استناد به وحدت بنیادین میان مسئولیت قراردادی و قهری و با استناد به ماده ۲۳۰ قانون مدنی، این توافقات را که در حوزه مسئولیت قهری محقق می‌شوند، صحیح تلقی نماییم، مگر اینکه خلاف آن به اثبات برسد.

در حقوق مصر قرارداد تعیین وجه التزام، هم در حوزه مسئولیت قراردادی و هم مسئولیت قهری صحیح و نافذ است. (السنهوری، ۱۹۹۸: ۹۵۶) لذا باید شباهت نظام حقوقی ایران و مصر را در زمینه صحت قراردادهای تعیین وجه التزام مربوط به مسئولیت قهری را پذیرفت.

۱-۳- امکان تعدیل وجه التزام

طبق ماده ۲۳۰ قانون مدنی، چنانچه وجه التزام تعیین شده باشد، در صورت تخلف متعهد از اجرای تعهد، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از مبلغ وجه التزام محکوم کند. ماده مزبور تحت تأثیر ماده ۱۱۵۲ پیشین قانون مدنی فرانسه تدوین شده است. البته در سال ۱۹۷۵ این ماده اصلاح و به دادگاه‌ها اجازه داده شد تا چنانچه وجه التزام به وضوح گزاف و یا بسیار ناچیز باشد، آن را کم یا زیاد کند. چنین تعبیری در ماده ۲۳۰ قانون مدنی ایران نیامده و اجازه تغییر وجه التزام به قاضی داده نشده است. (همان: ۲۶۴) البته در صورتی که وجه التزام چندان ناچیز باشد که معلوم شود دو طرف می‌خواسته‌اند مسئولیت را حذف کنند، اعتبار شرط تابع قواعد حاکم بر شرط عدم مسئولیت است. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۳۰)

در مورد امکان تعدیل وجه التزام مقرر در زمینه مسئولیت قهری دو نظر قابل طرح است: نظر نخست آنکه، در ماده ۲۳۰ قانون مدنی قاضی از تعدیل وجه التزام منع شده است.

بنابراین در ضمان قهری نیز ناچار باید این اصل را اجرا کرد. در نظر قانون‌گذار توافق مربوط به وجه التزام، تابع قصد و رضای طرفین بوده و طبق ماده ۱۰ قانون مدنی انعقاد یافته، لذا دادرسی حق ندارد آن را تغییر دهد. (همان: ۲۳۱) نظر دیگر آنکه، امکان تعدیل وجه التزام در حوزه ضمان قهری وجود دارد؛ با این توضیح که دادگاه می‌تواند در مسئولیت خارج از قرارداد از اختیار مندرج در ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی استفاده کند و یا با تفسیر اراده مشترک طرفین، قلمرو آن را محدود کند، یا به علت نامعقول بودن وجه التزام آن را باطل اعلام کند و یا وجه التزام را به استناد ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی در مواردی که با عدالت و انصاف ناسازگار است، تخفیف دهد. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۳) رویه قضایی می‌تواند با توسل به اراده مشترک طرفین و روح قرارداد، اختیار دادرسی را در زمینه تعدیل وجه التزام به رسمیت بشناسد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۳۰)

نظر دوم موجه‌تر جلوه می‌کند و به علاوه با مصالح عملی و عدالت و انصاف سازگارتر است. شایسته است امکان تعدیل وجه التزام مقرر در مورد مسئولیت قهری را به رسمیت بشناسیم. بنابراین می‌توانیم وجه التزام در حوزه مسئولیت قهری را اصولاً نافذ بدانیم ولی در مقام تعدیل، وجه التزام کمتر از خسارت وارده را تابع حکم قراردادهای ساقط‌کننده و محدود‌کننده مسئولیت قهری و در نتیجه آن را فاقد اثر تلقی نماییم. بنابراین قاضی باید میزان خسارت قابل جبران را تعیین نماید. از طرف دیگر، وجه التزام بیش از خسارت واقعی با استناد به مواد ۳ و ۴ قانون مسئولیت مدنی، قابل تعدیل می‌باشد، لذا اصل جبران کامل خسارت، برقرار خواهد شد.

در حقوق مصر اصل آن است که در صورت تحقق شرط جزایی و تناسب میان مبلغ مورد توافق و ضرر وارده، قاضی باید به مبلغ مورد توافق حکم کند، نه بیشتر و نه کمتر. (انورسلطان، ۱۹۷۴۱: ۷۷) ماده ۱۲۳ قانون مدنی سابق مصر با پیروی از ماده ۱۱۵۲ قانون مدنی فرانسه تدوین شده و مقرر می‌داشت در صورت توافق طرفین بر شرط جزایی، دادگاه نمی‌تواند متخلف را به کمتر یا بیشتر از مبلغ مورد توافق محکوم کند. اما قانون مدنی جدید مصر، خود را با تغییرات قانون مدنی فرانسه هماهنگ نمود و امکان تعدیل شرط جزایی را پذیرفت. بنابراین اصل در حقوق مصر بر این است که در صورت مقرر نمودن شرط جزایی،

قاضی باید به اراده طرفین احترام گذاشته و میزان آن را تغییر ندهد. ولی این اصل بدون استثناء نبوده و در برخی موارد امکان تعدیل وجه التزام توسط قاضی وجود دارد. (السنهوری، بی تا: ۲-۸۳۷) نص بند ۳ ماده ۲۲۴ قانون مدنی مصر^۱ توافقاتی را که متضمن منع قاضی از کاهش یا افزایش شرط جزایی در موارد لازم باشد، باطل دانسته است. (انورسلطان، ۱۹۷۴: ۷۷) لازم به ذکر است که امکان تعدیل شرط جزایی، جعل آن توسط طرفین را بی فایده نمی‌سازد. فواید و آثار شرط جزایی در حوزه مسئولیت قهری عبارتند از:

۱- فرض بر این است که مبلغ وجه التزام متناسب با ضرر است؛ ولی مدیون می‌تواند ثابت کند که این مبلغ نامتناسب می‌باشد. ۲- صرف اثبات زیاد بودن وجه التزام برای تعدیل آن کفایت نمی‌کند، بلکه این عدم تناسب باید فاحش باشد. (السنهوری، بی تا: ۲-۸۳۷)

حال لازم است با موارد کاهش و افزایش وجه التزام در حقوق مصر آشنا شویم.

۱-۳-۱- کاهش وجه التزام

ماده ۲۲۴ قانون مدنی مصر مقرر می‌دارد: «اولاً: داین نمی‌تواند شرط جزایی را مطالبه نماید، در صورتی که مدیون ثابت کند ضرری به داین وارد نشده است. ثانیاً: در صورتی که مدیون ثابت کند که تعیین مقدار به طور فاحشی بیش از ضرر واقعی بوده و یا اینکه ثابت کند تعهد اصلی به صورت جزئی انجام شده است، قاضی می‌تواند مبلغ را کاهش دهد. ثالثاً: هر توافقی برخلاف دو بند قبل باطل می‌باشد.»^۲

بنابراین در دو مورد قاضی می‌تواند مبلغ شرط جزایی را کاهش دهد:

۱- هنگامی که ثابت شود مدیون قسمتی از تعهد اصلی را اجرا کرده است. دلیل این استثناء واضح است. اگر شرط جزایی برای حالت عدم اجرای کامل تعهد مقرر شده باشد، در فرض اجرای جزئی تعهد، عدالت ایجاب می‌کند که متعهد به پرداخت کل مبلغ مورد توافق، الزام نشود. البته در کاهش مبلغ شرط جزایی، احترام به اراده متعاقدين مورد نظر قرار

^۱ - «... و يقع باطلا كل اتفاق يخالف احكام الفقرتين السابقتين.»

^۲ - «... و يجوز للقاضي ان يخفض هذا التعويض اذا اثبت المدين ان التقدير كان مبلغا فيه الى درجه كبيره او ان الالتزام

الاصلي قد نفذ في جزء منه. و يقع باطلا كل اتفاق يخالف احكام الفقرتين السابقتين.»

می‌گیرد: قاضی مبلغ مورد توافق را تا حد متناسب و به اندازه مقدار اجرا شده از تعهد، کم می‌کند. (السنهوری، بی تا: ۷۸-۷۷) البته این مورد در زمینه مسئولیت خارج از قرارداد مصداق نداشته و مربوط به مسئولیت قراردادی است. ۲- وقتی که مبلغ شرط جزایی به طور فاحشی مبالغه‌آمیز باشد. بار اثبات این امر بر عهده مدیون است. توضیح آنکه، اگر موضوع تعهد، پرداخت پول باشد، مقصود از شرط جزایی زیاد (مبالغه‌آمیز)، «ربا» است. پس مبلغ مورد توافق تا حد مقرر قانونی کاسته می‌شود. اما در جایی که تعهد، غیر پولی باشد، هدف شرط جزایی گراف، تهدید مالی است. لذا قاضی باید اعمال نظر نموده و مبلغ مورد توافق را طبق قواعد عمومی تعیین کند. اگر منظور تهدید مالی نباشد، چنین تلقی می‌شود که متعاقدين در تعیین مبلغ شرط جزایی دچار اشتباه شده‌اند و باز هم مداخله قاضی برای تعدیل مبلغ، لازم است. (حسن فرج والعدوی، ۲۰۰۲: ۶۲۵)

نکته مهم آنکه در صورت شک در مسأله، مبنی بر اینکه آیا تفاوت ضرر واقعی با مبلغ مورد توافق زیاد می‌باشد یا خیر، باید به اصل رجوع کرد و اصل در شرایط جزایی، عدم تغییر و تعدیل آن است. بنابراین اگر مدیون نتواند ثابت کند که ضرر واقعی و مبلغ شرط جزایی به طور فاحشی اختلاف دارند، امکان تعدیل وجود ندارد. (همان) در ضمن بر اساس بند سوم ماده ۲۲۴ توافق برخلاف قابلیت تعدیل وجه التزام باطل می‌باشد، زیرا مسأله مربوط به نظم عمومی بوده و از قواعد آمره محسوب می‌شود.

۱-۳-۲- افزایش وجه التزام

ماده ۲۲۵ قانون مدنی مصر مقرر می‌دارد: «در صورتی که ضرر وارده بیش از مبلغ مورد توافق شرط جزایی باشد، داین نمی‌تواند مبلغ بیشتر از شرط جزایی را مطالبه کند، مگر اینکه ثابت کند مدیون مرتکب تقصیر عمدی یا خطای سنگینی شده است.»^۱ بنابراین چنانچه داین ثابت کند که به علت تقصیر عمدی مدیون یا خطای سنگین او، ضرر سنگینی را متحمل شده که بیش از میزان شرط جزایی مقرر بین طرفین است، می‌تواند مبلغ بیشتری مطالبه کند. (السنهوری، همان: ۸۷۳)

^۱ «اذا جاوز الضرر قيمة التعويض الاتفاقي فلا يجوز للدائن ان يطالب باكثر من هذه القيمة الا اذا اثبت ان المدین قد ارتكب غشا او خطاء جسيما.»

این نکته را باید اضافه کرد که چنانچه مبلغ مورد توافق نسبت به ضرر وارده کم باشد، احکام شروط معافیت از مسئولیت و تخفیف آن اجرا می‌شود. این توافقات در زمینه مسئولیت قهری باطل و در مسئولیت قراردادی صحیح هستند. (انورسلطان، همان: ۸۰) با توجه به توضیحات مذکور باید قابلیت تعدیل وجه التزام را در هر دو نظام حقوقی بپذیریم، البته تصریح قانونگذار مصر بر قابلیت تعدیل وجه التزام از بروز اختلاف میان حقوقدانان جلوگیری کرده ولی مساله در حقوق ایران اختلافی است.

۱-۴- قراردادهای تعیین وجه التزام در فرض وقوع تقصیر عمدی یا سنگین و ورود

خسارت به اشخاص

لازم است ارزش حقوقی وجه التزام را در فرض وقوع تقصیر عمدی یا سنگین و ورود خسارت به اشخاص بررسی نماییم. درجه بندی تقصیر و الحاق تقصیر سنگین به عمدی از حقوق رم نشأت گرفته است. (صفایی، ۱۳۸۴: ۱۶۷) در مورد صحت یا بطلان این قراردادها میان علماء حقوق اختلاف نظر وجود دارد: نظر نخست اظهار می‌دارد در جایی که شرط، وسیله توجیه اضرار عمدی یا آنچه در حکم عمد قرار می‌گیرد باشد، باید از اجرای آن خودداری کرد. مبلغی که در چنین شروطی معین می‌شود، در واقع خسارتی است که از پیش معین شده و اگر قبول کنیم که شرط محدود کننده مسئولیت درباره صدمه‌های بدنی و لطمه به حقوق مربوط به شخصیت اثر ندارد و اضرار به عمد را مباح نمی‌کند، در مورد وجه التزام هم باید همین نظر را پذیرفت. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۳۰) نظر دیگر آنکه شرط وجه التزام در صورتی که کمتر از خسارت وارده باشد، مانند قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت، در صورت ورود خسارت به واسطه تقصیر عمدی و سنگین و همچنین در مورد خسارات وارد بر شخص به دلیل تعارض با نظم عمومی باطل تلقی می‌گردد. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۴) و (عابدیان، ۱۳۸۵: ۱۳) حتی می‌توان گفت قراردادهای وجه التزام که مبلغی کمتر از خسارت وارده، تعیین کرده باشند، در حکم قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده بوده و مطلقاً باطل هستند. (دلایل بطلان این قراردادها در مقدمه ذکر شد)

نظر اخیر از لحاظ حقوقی موجه‌تر است. به نظر می‌رسد هدف از باطل دانستن قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی یا سنگین و مسئولیت مربوط به خسارات وارد بر اشخاص، علاوه بر مغایرت با نظم عمومی، حفظ حقوق زیان دیده و برقراری اصل جبران کامل خسارت است. در مواردی که وجه التزام تعیین می‌شود، چنانچه مبلغ تعیین شده برابر با میزان خسارت وارده باشد، اصل جبران کامل خسارت اجرا می‌گردد و در صورتی که مبلغ تعیین شده بیش از خسارت وارده باشد، قرارداد تابع حکم قراردادهای مشدده بوده و صحیح است. ولی در فرضی که مبلغ تعیین شده، کمتر از میزان خسارت وارده است، قرارداد وجه التزام، در حکم قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده بوده و باطل هستند. در حقوق مصر اصل عدم قابلیت تعدیل وجه التزام است. ولی طبق ماده ۲۲۵ قانون مدنی این کشور، اگر تقصیر عمدی یا سنگین مدیون ثابت شود، مبلغ قابل تعدیل می‌باشد.

۲- قراردادهای مشدده

امکان دارد پیش از وقوع خسارت، عامل احتمالی زیان و زیان دیده احتمالی بر تشدید مسئولیت قهری آتی، توافق نمایند. قراردادهای تشدید مسئولیت، ناظر بر تشدید (افزایش) میزان مسئولیتی است که شرایط تحقق آن به وجود می‌آید. (کاتوزیان، همان: ۷۱۷)

۲-۱- انواع قراردادهای مشدده

سه مصداق مهم برای قراردادهای تشدید مسئولیت، قابل تصور است:

- ۱- عامل زیان، پرداخت مبلغی بیش از خسارت وارده، مثلاً دو برابر آن را بر عهده می‌گیرد. در این صورت اصل جبران کامل خسارت رعایت نمی‌شود، زیرا به مبلغی بیش از خسارت وارده رأی داده می‌شود. (صفایی و رحیمی، همان: ۲۶۲) در بیشتر مصداق‌های اتلاف و تسبیب، جبران زیان وارده تنها از طریق دادن معادل، امکان پذیر است. پرداخت معادل به دو صورت غیر نقدی و نقدی صورت می‌گیرد. اگر مال مورد نظر در خارج شبیه نداشته باشد، پرداخت معادل پولی آن، عوض ضرر زیان دیده و کاهش دارایی او خواهد بود. (صفایی و ذاکری نیا، ۱۳۹۴: ۲۷۵) طرفین می‌توانند مقرر نمایند که بیش از خسارت وارده، جبران معادلی

صورت بگیرد. ۲- عامل زیان با زیان دیده توافق می‌کند، خسارت ناشی از فعل خود را حتی اگر تقصیر محسوب نشود، بر عهده گیرد. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲: ۲۶۲) ۳- عامل زیان با زیان دیده توافق می‌کند، خسارت ناشی از قوه قاهره را هم تقبل کند. (همان) ممکن است افراد قراردادی منعقد کنند که موضوع آن افزایش تعهد عامل احتمالی زیان باشد. مصداق بارز این قسم از قراردادهای راجع به مسئولیت قهری، نوعی از قراردادهای راجع به قوه قاهره است: افراد توافق می‌کنند حتی در صورت ثبوت قوه قاهره، متعهد مسئول باشد. (همان) این قراردادها متضمن تغییر در شرایط و مبانی ایجاد مسئولیت قهری به نفع زیان دیده احتمالی آینده هستند. در شرایط عادی در صورت تحقق قوه قاهره، رابطه سببیت قطع شده و در نتیجه مسئولیت خارج از قرارداد محقق نمی‌شود. با انعقاد چنین قراردادی، اگر چه یکی از ارکان مسئولیت مدنی یعنی رابطه سببیت، میان فعل و ضرر، وجود ندارد، مسئولیت به وجود می‌آید. قراردادهای مورد بحث جنبه مشدده دارند و اصولاً به عنوان یکی از مصادیق قراردادهای تشدید مسئولیت مطرح می‌شوند. (همان) به نظر می‌رسد تفکیک میان قراردادهای تشدید مسئولیت قهری و قراردادهای افزایش تعهد ثمره عملی ندارد. در ضمن هر دو قسم قرارداد یاد شده، تابع حکمی واحد هستند. این قراردادها همیشه موثر و لازم الاتباع بوده و حتی در فرض تقصیر عمدی و سنگین و یا خسارات وارد بر شخص با نظم عمومی در تعارض قرار نمی‌گیرند. (السنهوری، همان: ۹۷۷)

در حقوق مصر نیز قراردادهای تشدید مسئولیت قهری مطرح شده‌اند. این توافقات می‌تواند اشکال مختلفی داشته باشد، مانند آنکه برای مسئول، خطای مفروض در نظر گرفته شود، در حالی که قانون، خطای مزبور را مفروض نداند یا آنکه طرفین توافق نمایند که مدیون در صورت عدم ارتکاب تقصیر نیز مسئول باشد. (ابراهیم سعد و قاسم، همان: ۳۷) یکی از اقسام قراردادهای تشدید مسئولیت قهری، توافقات مربوط به قوه قاهره است. طرفین می‌توانند توافق کنند که قوه قاهره یا حادثه ناگهانی، مسئولیت را از بین نبرد. (الدناصوری، ۲۰۰۰: ۱۵۶) بند اول ماده ۲۱۷ قانون مدنی مصر، صحت این توافقات را به صراحت

می‌پذیرد. طبق این ماده: «توافق بر آن که مدیون، تبعات حوادث ناگهانی و قوه قاهره را بپذیرد، مجاز است»^۱

۲-۲- اعتبار اصولی قراردادهای تشدید مسئولیت قهری

قراردادهای تشدید مسئولیت، همیشه مؤثر و لازم‌الاتباع به شمار می‌آیند. به همین دلیل ماده ۵۶ قانون دریایی مقرر می‌دارد: «... متصدی باربری مختار است از تمام یا قسمتی از حقوق و عدم مسئولیت‌های خود صرف‌نظر کند و یا مسئولیتی زاید بر آنچه در این فصل پیش‌بینی شده است، قبول کند. قید اینگونه انصراف یا افزایش مسئولیت در بارنامه دریایی الزامی است». حتی گفته شده، قراردادهای تشدید مسئولیت برخلاف قراردادهای ساقط‌کننده و محدود‌کننده، در مواردی که تقصیر عمدی و سنگین باشد و یا خسارت به شخص وارد شود، با نظم عمومی در تعارض قرار نمی‌گیرد. (السنهوری، بی تا: ۹۷۷)

در حقوق مصر نیز توافق بر تشدید مسئولیت خارج از قرارداد، مخالفتی با نظم عمومی ندارد و صحیح تلقی می‌شود. (الدناصوری، همان: ۲۵۶) ماده ۲۱۷ قانون مدنی مصر در ارتباط با قراردادهای راجع به قوه قاهره با جنبه مشدده نیز موید این نظر است. بنابراین در زمینه قراردادهای تشدید مسئولیت قهری که پیش از وقوع ضرر منعقد می‌شوند، دو نظام حقوقی هماهنگ هستند.

تنها سئوالی که باقی می‌ماند، امکان تعدیل قراردادهای مشدده است. چنانکه در مباحث پیشین گفتیم، در مورد امکان تعدیل وجه التزام تعیین شده در حوزه مسئولیت قهری، میان حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد. می‌توان دلایل مطرح شده توسط گروه موافق تعدیل را در مورد قراردادهای مشدده نیز ارائه نمود. بنابراین باید گفت دادگاه می‌تواند برای تعدیل مبلغ تعیین شده، از اختیار مندرج در ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی استفاده کند و یا با تفسیر اراده مشترک طرفین، قلمرو آن را محدود کند، یا به علت نامعقول بودن، آن را باطل اعلام نماید. همچنین دادگاه می‌تواند این مبلغ را با استناد به ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی در مواردی که

^۱ - «يجوز الاتفاق على ان يتحمل المدين تبعه الحادث المفاجيء و القوه القاهرة.»

با عدالت و انصاف ناسازگار است، تخفیف دهد. با پذیرش این نظر یک سوال مطرح می‌شود: چنانچه قرارداد مشدده قابل تعدیل باشد، فایده واقع ساختن عقد و نافذ دانستن آن چیست؟ اگر قاضی بتواند به تعدیل قرارداد پرداخته و به میزان خسارت وارده حکم نماید، قرارداد مشدده فاقد اثر خواهد بود. برای رفع این اشکال، مناسب است امکان تعدیل قرارداد مشدده را ناظر بر فرضی بدانیم که مبلغ تعیین شده، بسیار گزاف باشد. این همان راهکاری است که در حقوق مصر برای تعدیل وجه التزام پذیرفته شده است. (انورسلطان، ۱۹۷۴: ۱۵۴)

۳- آثار قراردادهای صحیح راجع به مسئولیت قهری

لازم است در ارتباط با قراردادهای صحیح راجع به مسئولیت قهری، دو اثر مهم تحلیل شود: اولاً، قراردادهای راجع به مسئولیت قهری، مسئولیت خارج از قرارداد را به مسئولیت قراردادی تبدیل نمی‌کند. برخی نویسندگان در پاسخ به سوال مشابه که در زمینه شرط عدم مسئولیت مطرح شده، معتقدند با انعقاد عقد، مسئولیت قهری تبدیل به مسئولیت قراردادی می‌شود. به عقیده این گروه، شرط یا قرارداد عدم مسئولیت در مورد مسئولیت‌های قهری وجود ندارد، چرا که هر مسئولیتی به محض اینکه موضوع یک توافق قرار بگیرد، قراردادی است. (ایزانلو، ۱۳۹۲: ۲۴۴) در پاسخ گفته می‌شود، پذیرش این استدلال که مسئولیت قهری به صرف اراده اشخاص تغییر ماهیت دهد، دشوار است. (همان) مسئولیت در صورتی قراردادی است که دو شرط جمع باشد: میان زیان دیده و عامل ورود زیان، قرارداد نافذی حکومت کند و خسارت، ناشی از اجرا نکردن مفاد این قرارداد باشد. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۴)

در زمینه قراردادهای راجع به مسئولیت قهری، هر چند شرط اول حاصل شده، شرط دوم موجود نیست. وجود قرارداد به تنهایی مسئولیت را قراردادی نمی‌کند. باید بین قرارداد و خسارت، چنان رابطه‌ای باشد که بتوان گفت خسارت در نتیجه عدم اجرای تعهد قراردادی به وجود آمده است.

یکی از نتایج عملی بحث، تعیین دادگاه صالح است. در حالی که اصل اولیه در مورد صلاحیت محلی محاکم، صلاحیت دادگاه محل اقامت خوانده است (م ۱۱ ق.آ.د.م)، در دعاوی منقول ناشی از عقد و قرارداد با استناد به ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی مدنی، خواهان می‌تواند

به دادگاهی رجوع کند که عقد یا قرارداد در حوزه آن واقع شده یا تعهد باید در آنجا انجام شود. البته حق انتخاب هر یک از دو دادگاه مزبور، نافی حق خواهان در انتخاب دادگاه محل اقامت خوانده که برابر اصل صالح است، نمی‌باشد. (شمس، ۱۳۸۹: ۱-۸۵) پس اگر تغییر ماهیت مسئولیت از قهری به قراردادی را بپذیریم، خواهان می‌تواند به دادگاه محل وقوع عقد یا دادگاه محل اقامت خوانده مراجعه کند. اما بر اساس نظری که مقبول واقع شد و طبق اصل مطروح در ماده ۱۱ قانون آیین دادرسی مدنی، دادگاه محل اقامت خوانده، صالح است.

ثانیا، آثار قراردادهای صحیح راجع به مسئولیت قهری، محدود به متعاقدين نیست. این قراردادهای نسبت به وارثان واجد اثر هستند. البته برای بررسی این آثار باید میان دو فرض قائل به تفکیک شویم: ۱- دعاوی که به قائم مقامی اقامه می‌شوند: در چنین فرضی وارثان در برابر قرارداد، در زمره اشخاص ثالث محسوب نمی‌شوند. (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۲۶) ۲- دعاوی که به موجب آن، وارثان جبران خسارت وارد به خود را مطالبه می‌کنند: در این مورد قرارداد منعقد شده میان عامل زیان و زیان دیده، نسبت به وارثان اثری ندارد. (همان)

نتیجه گیری:

با بررسی‌های انجام شده در مقاله حاضر دریافتیم که قراردادهای تعیین وجه التزام در حوزه مسئولیت قهری در هر دو نظام حقوقی ایران و مصر، صحیح‌اند. در زمینه امکان تعدیل وجه التزام در حقوق ایران، اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای با استناد به ماده ۲۳۰ قانون مدنی و با مقایسه وجه التزام مربوط به مسئولیت قهری با مسئولیت قراردادی، معتقدند امکان تعدیل وجه التزام وجود ندارد. و نظر موجه ترم، امکان تعدیل وجه التزام با استناد به مواد ۳ و ۴ قانون مسئولیت مدنی و توسل به اراده مشترک طرفین است. نظام حقوقی مصر هماهنگ با نظر دوم است. البته اصل آن است که در صورت وجود وجه التزام، قاضی باید به اراده طرفین احترام گذاشته و میزان آن را تغییر ندهد و اگر داین ثابت کند که به دلیل تقصیر عمدی یا سنگین مدیون، ضرر سنگینی متحمل شده که بیش از میزان شرط جزایی (وجه التزام) است، می‌تواند مبلغ بیشتری مطالبه کند. (ماده ۲۲۵ ق. م مصر) به علاوه اگر ثابت شود مبلغ شرط جزایی به طور فاحشی زیاد بوده است، می‌توان از میزان آن کاست. (بند ۲ ماده ۲۲۴ ق. م مصر). بند ۳

ماده ۲۲۴ ق.م. مصر توافقاتی را که متضمن منع قاضی از کاهش یا افزایش وجه التزام در موارد لازم باشد، باطل دانسته است. ملاحظه می‌نماییم قانون مدنی مصر در زمینه شرط جزایی، مقرراتی دارد که در قانون مدنی ایران دیده نمی‌شود. وجود مواد قانونی صریح در این موضوعات از اختلاف نظر میان حقوقدانان جلوگیری می‌کند. شایسته است، در خصوص قراردادهای مورد بحث در حقوق ایران نیز، مواد قانونی وضع شده و ماده ۲۳۰ ق.م. با تحولات قانون مدنی فرانسه هماهنگ شود. در ارتباط با صحت یا بطلان قرارداد وجه التزام در صورت وقوع تقصیر عمدی یا سنگین و ورود خسارت به اشخاص در حقوق ایران، باید گفت اگر مبلغ تعیین شده به عنوان وجه التزام کمتر از خسارت وارده باشد، به منظور حفظ حقوق زیان دیده، قرارداد وجه التزام در حکم قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده منعقد پیش از تحقق مسئولیت قهری بوده قاضی باید میزان خسارت وارده را تعیین و حکم به جبران آن نماید. به نظر می‌رسد در فرض فقدان تقصیر عمدی یا سنگین نیز وجه التزام کمتر از خسارت واقعی، به منزله قراردادهای ساقط کننده و محدود کننده مسئولیت قهری است که پیش از وقوع خسارت منعقد می‌گردد و در نتیجه باطل تلقی می‌شود.

قراردادهای تشدید مسئولیت قهری در هر دو نظام حقوقی صحیح و اقسام قراردادهای مشدده نیز در هر دو نظام حقوقی مشابه است. در حقوق مصر صحت قراردادهای راجع به قوه قاهره با جنبه مشدده در ماده ۲۱۷ ق.م. تصریح شده است. این در حالی است که در قانون مدنی ایران، ماده مشابهی دیده نمی‌شود. در مجموع باید اذعان کرد که در زمینه قراردادهای صحیح راجع به مسئولیت قهری، نظام حقوقی ایران و مصر همسو بوده و جز در موارد جزئی با یکدیگر تفاوتی ندارند.

در ارتباط با آثار قراردادهای صحیح، به این نتیجه رسیدیم که اولاً، انعقاد قراردادهای راجع به مسئولیت قهری، ماهیت مسئولیت را تغییر نداده و در نتیجه مسئولیت خارج از قرارداد را، به مسئولیت قراردادی تبدیل نمی‌کند. ثانیاً، در دعاوی که وارثان به قائم مقامی اقامه کرده و مطالبه خسارت می‌نمایند، اثر قراردادهای مذکور به ایشان تسری خواهد یافت. ولی در فرضی که وارثان خسارت وارد بر خود را مطالبه می‌نمایند، قرارداد نسبت به آنها اثری ندارد. البته دو اثر مذکور، در حقوق مصر مطرح نشده است.

منابع فارسی:

کتب

- ایزانلو، محسن (۱۳۹۳)، شروط محدود کننده و ساقط کننده مسئولیت در قراردادها، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم
- سید مصطفی محقق داماد، جلیل قنواتی، حسن وحدتی شبیری و ابراهیم عبدی پور (۱۳۷۹)، حقوق قراردادها در فقه امامیه، جلد اول، تهران، نشر سمت
- شمس، عبدالله (۱۳۸۹)، آیین دادرسی مدنی، دوره بنیادین، جلد ۱، تهران، نشر دراک، چاپ نهم
- قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۹۰)، الزامها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد، تهران، نشر میزان، چاپ نهم
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۳)، دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها، جلد ۴، تهران، چاپ دوازدهم، شرکت سهامی انتشار
- (۱۳۸۶)، الزامهای خارج از قرارداد (ضمان قهری)، تهران، چاپ هفتم، انتشارات دانشگاه تهران

مقالات

- احمدی، سید محمد صادق (۱۳۷۷)، محدودیت‌های اصل حاکمیت اراده، مجله کانون، دوره جدید، شماره ۹
- بزرگمهر صمغ آبادی، اکبر، بهار (۱۳۸۷)، تعدیل وجه التزام در حقوق ایران، مصر و انگلستان، مجله گواه، شماره ۱۲
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۸۱)، مبسوط در ترمینولوژی، تهران، انتشارات گنج دانش، چاپ دوم
- سید حسین صفایی و حانیه ذاکری نیا، تابستان (۱۳۹۴)، بررسی تطبیقی شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی غیر قراردادی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴۵، شماره ۲

- سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی (۱۳۹۲)، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، تهران، نشر سمت، چاپ پنجم
- صفایی، سید حسین (۱۳۶۴)، مفهوم تقصیر سنگین در ارتباط با شرط عدم مسئولیت، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۴
- عابدیان، میرحسین، بهار (۱۳۸۵)، مطالعه تطبیقی قابلیت اجرای شروط کیفری در قراردادها، لزوم تجدید نظر در ماده ۲۳۰ قانون مدنی ایران، مجله تخصصی الهیات و حقوق، شماره ۱۹
- محسن ایزانلو و حسن پاک طینت (۱۳۹۱)، مطالعه ماهوی و آیین دادرسی جمع و انتخاب مسئولیت قهری و قراردادی نسبت به طرفین قرارداد، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲۵

منابع عربی:

- السنهوری عبدالرزاق (۱۹۹۸)، نظریه العقد، بیروت، منشورات الحلبي الحقوقیه
- السنهوری، عبدالرزاق، الوسيط فی شرح القانون المدنی الجدید، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا
- احمد، سعد (۱۹۹۹)، مصادر الالتزام، الجزء الاول، قاهره، مرکز جامعه القاهره للتعلیم المفتوح
- انور سلطان (۱۹۷۴)، الموجز فی النظریه العامه للالتزام، بیروت، دارالنهضة العربیه
- توفیق حسن فرج، جلال علی العدوی (۱۹۷۴)، النظریه العامه للالتزام، بیروت، دارالنهضة العربیه
- عزالدین الدناصوری و عبدالحمید الشورابی (۲۰۰۰)، المسئولیه المدنیه فی ضوء الفقه والقضاء، اسکندریه، الطبعة السابعه، النشر الفنیه الاسکندریه
- نبیل ابراهیم سعد و محمدحسن قاسم (۲۰۱۰)، مصادر الالتزام، دراسه مقارنه، بیروت، منشورات الحلبي الحقوقیه